

Wojciech Eckert*

DREWNIANE KOŚCIOŁY WOJEWÓDZTWA LUBUSKIEGO. TRWANIE ARCHITEKTURY GWARANCJĄ NIEPRZEMIJANIA DUCHA

Drewniane kościoły w województwie lubuskim stanowią odrębną, bardzo interesującą pod względem architektonicznym, grupę zabytków. Materialne trwanie tych budowli jest warunkiem koniecznym przetrwania ducha tych świątyń.

Słowa kluczowe: kościół drewniany, konstrukcja zrębowa, konstrukcja szachulcowa

W rejestrze zabytków województwa lubuskiego wpisanych jest 425 świątyń. Aż 52 obiekty to kościoły drewniane wzniesione w konstrukcji zrębowej lub szkieletowej. Zlokalizowane są przede wszystkim w północnej i środkowej części województwa. Z pewnością jest ich więcej, jednak nie wszystkie ujęte są w ewidencji konserwatorskiej.

Większość z nich nie znalazła się dotychczas w strefie zainteresowań badaczy, historyków architektury, sztuki, konserwatorów zabytków. Poza świątyniami w Kłępsku, Chlastawie, Osiecznicy, Kosieczynie i Kalsku nie były dotąd przedmiotem poważniejszych badań. A są to często obiekty o wyjątkowej randze, zarówno pod względem wieku, wyposażenia jak rozwiązań konstrukcyjnych i funkcjonalnych.

Województwo lubuskie to terytorium, w skład którego wchodzi ziemia o różnej przynależności historyczno-geograficznej, a co za tym idzie o różnorodnej i bogatej spuściznie dziejowej zachowanej w materialnym dziedzictwie kulturowym. Są to tereny Śląska, Brandenburgii (Marchii), Wielkopolski, Dolnych Łużyc, Marchii Granicznej. Przynależność poszczególnych obszarów do różnych pań-

stwowości oraz przemiany religijne wywarły ogromny wpływ na architekturę sakralną dzisiejszego województwa lubuskiego.

Od początku XVI wieku (okres rodzenia się ruchu reformatorskiego) większość terenu dzisiejszego województwa lubuskiego podlegała trzem państwom, które w różny sposób traktowały kwestie wyznaniowe i kwestie wolności religijnej. Ziemię Wschowską, Międzyrzeczką i Babimojską cechowała tolerancja religijna. Silne poparcie dla kościoła katolickiego widoczne było na terenach należących do Habsburgów, czyli dawny powiat zielonogórski i północna część powiatu świebodzińskiego. Wpływ protestantyzmu zaznaczył się na terenach podległych Hohenzollernom tj. Ziemia Torzymska, powiat gorzowski, strzelecko-drezdenecki oraz krośnieński.

Za najbardziej reprezentatywne spośród kościołów o konstrukcji zrębowej uznaje się świątynie w Kosieczynie, Nowej Wiosce, Boryszynie, Niedźwiedziu oraz wzniesiony na planie oktagonu kościół w Trzebulach. Przeprowadzone w ostatnim czasie badania dendrochronologiczne pozwoliły określić datę budowy kościoła w Kosieczynie na rok 1389. Stawia to ten obiekt w szeregu najbardziej wartościowych kul-

* Eckert Wojciech, dr hab. inż. prof. UZ, Uniwersytet Zielonogórski, Wydział Inżynierii Lądowej, Instytut Budownictwa.

turowo drewnianych kościołów wzniesionych w konstrukcji zrębowej w Polsce.

Osobną grupę stanowią kościoły o układzie mieszczącym gdzie najstarsze elementy wzniesione w konstrukcji zrębowej połączone zostały ze ścianami szkieletowymi będącymi efektem późniejszych przebudów. Wśród nich na największą uwagę zasługuje świątynia w Kłępsku. Tu ścianę wschodnią i zachodnią tworzą pozostałości budowli zrębowej z XIV wieku a szachulcowe ściany, północna i południowa, są efektem przebudowy z XVI wieku.

Nietypowym, a przez to wyjątkowym pod względem konstrukcyjnym, jest kościół w Kalsku. Jest on przykładem budowli o konstrukcji podwójnej składającej się z wewnętrznego wieńca zrębowego i późniejszej, zewnętrznej ściany szkieletowej.

Inne cechy posiadają kościoły znajdujące się na terenach nadwarciańskich. Są to świątynie młodsze choć równie interesujące. Ich budowę wiąże się z potrzebami zaspakajania kultu ludności, która zasiedlała te tereny w okresie tzw. kolonizacji fryderycjańskiej. Były to świątynie protestanckie w Przynotecku, Gralewie, Chwałowicach, Świerkocinie, Krobielewie, Okszy. Do wielu z nich, w XIX wieku, dobudowano wieże.

Szczególnym kościołem spośród obiektów szachulcowych jest, zbudowany w latach 1746–1748 jako ewangelicki, kościół w Zielonej Górze. Wyróżnia się on zarówno gabarytami jak i konstrukcją. Ściany ze słupów i rygli tworzą piękny rysunek szachownicy. Konstrukcja pozbawiona jest zastrzałów. Jednak sztywność przestrzenną a co za tym idzie stabilność zapewnia wewnętrzna konstrukcja dwukondygnacyjnych empor powiązanych ze ścianami obwodowymi i dachem.

Stan zachowania drewnianych kościołów w województwie lubuskim jest zróżnicowany. Prawie wszystkie w dalszym ciągu pełnią funkcje sakralne. Po II wojnie światowej adaptowane zostały na świątynie katolickie, co w niektórych przypadkach spowodowa-

ło również konieczność reorganizacji wnętrza. Warto przyrzeć się kilku bliżej.

Kościół pod wezwaniem Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny w Kłępsku. Najbogatsze wyposażenie.

Świątynia została wzniesiona w XIV wieku. Od 1567 do 1945 roku pełniła funkcję ewangelickiego kościoła parafialnego. Pierwotnie w całości drewniana, przebudowana została w 1581 roku. Zmianie uległa konstrukcja ściany północnej i południowej ze zrębowej na szachulcową. Dzięki analizie dendrochronologicznej udało się sprecyzować datę budowy kościoła na lata 1367–1377. W świetle tych badań stwierdzono, że przebudowie nie uległa tylko zachodnia ściana szczytowa, która zachowała swój pierwotny charakter. Dotychczas sądzono, że oryginalny stan zachowania miała również wschodnia ściana szczytowa, lecz datowanie drewna każe wiązać ją z późniejszą przebudową kościoła. Bryła złożona z nawy głównej i prezbiterium powiększona została o późniejsze przybudówki.

Poewangelicka świątynia w Kłępsku, ze względu na wyjątkowy gotycko-renesansowy wystrój, jest rzadko spotykanym zabytkiem sztuki sakralnej zarówno w regionie jak i w Polsce. Wyposażona w nieprzeciętnej wartości dzieła sztuki malarstwa, rzeźby i rzemiosła artystycznego odgrywa istotną rolę zarówno w wymiarze materialnym jak i duchowym.

Wśród bezcennego wyposażenia wnętrza wymienić należy późnogotycki tryptyk z figurą Madonny z Dzieciątkiem, polichromie stropów o tematyce biblijnej, wykonane w latach 1610–1613, snycerkę i malowidła empor, chrzcielnicę (1581), ambonę (1614), chór muzyczny, stalle oraz nagrobki.

Jak wspomniano, kościół w Kłępsku jest wyjątkowo cennym przykładem architektury sakralnej w województwie lubuskim. Jednak stan techniczny tej budowli budzi zastrzeżenia, przede wszystkim ze względu na liczne ogniska korozji biologicznej (owa-

Drewniane kościoły województwa lubuskiego. Wybrane przykłady

dy, pleśnie). W najbliższym czasie niezbędne będzie przeprowadzenie ekspertyzy dla określenia stopnia zużycia technicznego konstrukcji. Potem powstanie projekt naprawy i wzmocnienia tak by wspaniałe wyposażenie świątyni wraz z jej konstrukcją przetrwały kolejne setki lat.

Kościół pod wezwaniem Matki Bożej Królowej Polski w Radzikowie. Ostatnio odrestaurowany.

Kościół w Radzikowie wzniesiono w 1712 roku w konstrukcji szachulcowej. Niemiecka literatura przedmiotu czasami podaje wiek XV. Możliwe, że już w tym czasie istniał we wsi kościół, jednak z pewnością nie w miejscu obecnej świątyni. Argumentem za taką hipotezą może być fakt, że do lat 90. XX wieku w *nowym* kościele znajdował się gotycki, ołtarz szafkowy, być może przeniesiony ze starszego kościoła. Niestety bezcenne rzeźby zostały skradzione. Ostatnio jednak pojawiła się nadzieja na ich odzyskanie.

Wiosną 2009 roku rozpoczęto remont świątyni. Wymieniono ok. 45% skorodowanego drewna na nowe. Wzmocniono więźbę dachową, wymieniono pokrycie na nowe. Rozebrano zakrystię ukazując pierwotną formę ściany południowej. Zrekonstruowano stolarkę okienną i drzwiową. Oszalowano wieżę, a jej dach uzyskał cebulowe zwieńczenie, zakończone mosiężną kulą i krzyżem. Zewnętrzne tynki cementowo-wapienne zostały skute. Nowe tynki, o właściwościach fizycznych i mechanicznych podobnych do tynków wapiennych, położono tylko na pola wypełniające przestrzeń drewnianego szkieletu. Konstrukcja drewniana została zakonserwowana. Już z daleka widoczny jest rysunek ciemnego szachulca na tle jasnokremowych tynków. Nowe ławki, oświetlenie i pastelowe kolory ścian nadały wnętrzu nową jakość.

Kościół w Radzikowie nie jest obiektem najbardziej cennym pośród ok. 60 drewnianych kościołów województwa lubuskiego. Jednak ze względu na zły stan

techniczny obiektu, grożącego katastrofą budowlaną, niezbędne było podjęcie szybkich kroków aby obiekt uratować. Przy okazji przywrócono mu dawny wygląd.

Kościół pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Witaszkowie. Obiekt, któremu przywrócono pierwotny wygląd.

Kościół w Witaszkowie zbudowano w 1749 roku w konstrukcji szachulcowej. Jest to obiekt wzniesiony na rzucie prostokąta z trójbocznie zamkniętą częścią prezbiterialną. Zwartą bryłę świątyni nakrywa dwuspadowy dach z czworoboczną sygnaturką. Pierwotne pokrycie dachu było ceramiczne, po II wojnie światowej zamienione na pokrycie z blachy stalowej ocynkowanej. Wypełnienie szachulca wykonano z cegły, pola były tynkowane. Ściany północna i południowa opracowane są podobnie. Po między dziewięcioma słupami znajdują się cztery wąskie okna. Całość wieńczy profilowany gzyms. Ściana wschodnia, trójboczna zakomponowana jest symetrycznie z ośmiu słupów. Na środkowej osi znajduje się okno. Elewację frontową stanowi ściana zachodnia podzielona ośmioma słupami. Tu, w środkowej osi znajdują się jednoskrzydłowe drzwi do świątyni. Wszystkie słupy spięte są krótkimi ryglami a sztywność konstrukcji zapewniają zastrzały zlokalizowane w polach skrajnych.

Jeszcze niedawno kościół ten uchodził za obiekt murowany. Cementowo-wapienny tynk tzw. *baranek* zasłaniał całkowicie konstrukcję szachulcową od wewnątrz a płyty pilśniowe twarde pokryte tapetą stanowiły wykończenie ścian wewnętrznych.

Kościół w Witaszkowie nie wyróżnia się niczym szczególnym w regionie. Jest raczej typowym przedstawicielem tego typu świątyń. Warto jednak przypomnieć, że przez długi czas uznawany był za średniej klasy, niewielki, jednoprzestrzenny kościół murowany. Dopiero niedawno, gdy w wyniku działań warunków atmosferycznych, odpadł tynk zewnętrzny, ujawniła

się oryginalna szachulcowa konstrukcja. Szczelny tynk zewnętrzny i okładziny wewnętrzne przyspieszyły proces korozji biologicznej konstrukcji drewnianej. Szybkie podjęcie prac remontowych uratowało świątynię przed katastrofą. Przywrócony został równocześnie pierwotny wygląd kościoła, zarówno na zewnątrz jak i wewnątrz.

Wydaje się, że przykład kościoła w Witaszkowie może być pośrednim dowodem na istnienie podobnych, nierozpoznanych obiektów w województwie lubuskim. Być może listę kościołów drewnianych województwa lubuskiego trzeba będzie wydłużyć.

Kościół pod wezwaniem śś. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza w Kosieczynie. Z ówczesnie wzmocnioną konstrukcją.

Kościół w Kosieczynie wzniesiono w konstrukcji zrębowej. Przez wiele lat trwały spory związane z określeniem daty budowy świątyni. Wątpliwości budziły informacje zawarte w przedwojennej literaturze niemieckiej mówiące o roku 1406 jako roku budowy kościoła. Nawet autor tzw. białej karty założonej dla zabytku przy dacie tej postawił znak zapytania. Jednak w ostatnich latach uzyskano odpowiedź na to i inne pytania. Zlecone przez Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków badania dendrochronologiczne dały interesujące wyniki. Określono w nich, iż najbardziej prawdopodobną datą budowy świątyni jest rok 1389, a jako pewnik przyjęto przełom XIV i XV wieku. Więźbę dachową wykonano w 1417 r. z drewna ściętego pomiędzy 1406 a 1416 rokiem. Wieża, która była dotychczas datowana na XVIII wiek, wzniesiona została w 1431 roku.

W ciągu setek lat konstrukcja ta była wielokrotnie przerabiana i zmieniana. Największe zmiany zostały wprowadzone w trakcie wykonywania sklepienia pozornego. Wycięto wtedy fragmenty belek więzaryowych aby uzyskać przestrzeń dla tej konstrukcji. Spowodowało to utratę sztywności więźby. Siły roz-

porowe, które były skutkiem tych modernizacji, powodowały odchylenie się ścian świątyni na zewnątrz. Znacznym odkształceniom i deformacją uległa więźba dachowa. W połowie XX wieku ściany wzmocniono stalowymi ceownikami, w końcu podparto ścianę południową, najbardziej odchyloną od pionu, ukośnie zamontowanymi stalowymi dwuteownikami. Zabezpieczenia te powstrzymały dalszą destrukcję, jednak ich wygląd szpecił piękny zabytek.

Taki sposób zabezpieczenia konstrukcji ścian świątyni traktowany był jako tymczasowy. Dlatego niedawno powstał oryginalny projekt wzmocnienia i usztywnienia konstrukcji dachu. System stalowych linek zawieszonych na jętkach i krokwiach do którego podwieszono obcięte końcówki belek więzaryowych skutecznie wyeliminował przyczyny powodujące odkształcanie ścian i dachu. Jego dużą zaletą jest to, że jest niewidoczny z zewnątrz. Tymczasowe stalowe wzmocnienia i podpory zostały usunięte.

Prace konserwatorskie w kościele w Kosieczynie zostały ukończone w tym roku. Kolejny zabytkowy drewniany kościół oddany zostanie mieszkańcom wsi. Zmieniony, odrestaurowany, z odzyskanymi elementami dawnego wyposażenia, z pewnością piękniejszy i bardziej prawdziwy.

Kościół drewniany w województwie lubuskim stanowią grupę obiektów o wyjątkowych walorach historycznych, artystycznych i naukowych. Konieczne jest szybkie zintensyfikowanie prac badawczych związanych z tą grupą zabytków. Powyższe przykłady świadczą o tym, że w grupie ok. 60 zabytkowych drewnianych kościołów znajdujących się w województwie lubuskim, duża część może być zagrożona katastrofą budowlaną. Z zewnątrz prezentują się dobrze. Pobielone ściany, zakonserwowane, ciemne drewno sprawiają wrażenie, że obiekty te są w dobrym stanie technicznym. Jednak, na podstawie zaprezentowanych przykładów widać, że często bywa

inaczej. Renowacja wnętrz tych świątyń, konserwacja wyposażenia, sprzętów, rzeźb, obrazów, polichromii będzie mogła się odbywać tylko wtedy, gdy zapewniona zostanie konstrukcjom tych kościołów odpowiednia trwałość.

Trwanie kościołów drewnianych w województwie lubuskim, ich architektury (forma), konstrukcji (substancja materialna), niezmienności funkcji (sposób użytkowania), jest gwarancją nieprzemijania ducha kryjącego się w tych świątyniach od stuleci.

Wojciech Eckert*

THE WOODEN CHURCHES OF THE LUBUSKIE PROVINCE. THE PERSISTENCE OF ARCHITECTURE TO KEEP THE SPIRIT ALIVE

The wooden churches in Lubuskie Province are distinctive group of monuments, very interesting in terms of architecture. The material persistence of these structures is the basic condition to keep the spirit of these old temples alive.

Keywords: wooden church, framework construction, Half-timbered construction

The register of the monuments of the Lubuskie Province includes 425 temples. As many as fifty-two of them are wooden churches raised in the framework construction. Most of them are located in the northern and central part of the province. Certainly, there are more of them but not all are included in the restoration files.

So far, few of them have aroused the interest of researchers, architectural historians, art historians or monument restorers. Apart from the temples in Klępsk, Chlastawa, Osiecznica, Kosieczyn and Kalsk, they have not been the subject of serious research. In fact, they are often very special objects as far as their age, contents as well as constructional and functional solutions are concerned.

The Lubuskie Province is a territory composed of lands with various historical and geographical affiliations and, as a consequence, with a diverse and rich legacy preserved in the matter of its cultural heritage. They include Silesia, Brandenburg (Marcia), Wielko-

polska, Lower Lusatia and Marcia Borders. The affiliation of individual regions to different statehoods as well as their religious transformations had a powerful impact on the sacral architecture of today's Lubuskie.

From the beginning of the 16th century (when the reformatory movement was born), most of the area of today's Lubuskie Province was subordinate to three states which treated the questions of denomination and the freedom of religion in different manners. The Wschowski, Międzyrzecki and Babimojski regions were characterized by religious tolerance. Strong support for the Catholic Church could be seen in areas belonging to the Habsburgs, i.e. the former Zielonogórski district and the northern part of the Świebodziński district. The influence of Protestantism was noticeable in areas subordinate to the Hohenzollerns, i.e. the Torzymiski region as well as the Gorzowski, Strzelecko-drezdencki and Krośnieński districts.

The temples is Kosieczyn, Nowa Wioska, Boryszyn and Niedźwiedz as well as the church in Trzebule,

* Eckert Wojciech, Assoc. Prof. D.Sc. Ph.D., Zielona Góra University, Faculty of Civil and Environmental Engineering, Institute of Construction.

raised on an octagonal plan, are recognized as the most representative churches in the framework construction. Recent dendrochronological research made it possible to establish that the church in Kosieczyn was built in 1389. Therefore, this object now ranks as one of the most culturally valuable wooden churches erected in the framework construction in Poland.

A separate group includes churches with mixed layouts where the oldest elements built in the framework construction were joined with the walls being the effect of further rebuilding. The temple in Klępsk deserves special attention. Here, the eastern and western wall make remains of the framework edifice from the 14th century, while the chequered northern and southern wall result from the 16th-century rebuilding.

The church in Kalsk is untypical and special from the constructional point of view. It makes an example of an edifice whose double construction consists of an internal framework rim and a later external wall.

Churches located on the Varta riversides have got different features. They are younger yet equally interesting temples. Their appearance was related to the cult needs of the community which inhabited these areas in the period of the so-called Frederic colonization. These were Protestant temples in Przynotecko, Gralewo, Chwałowice, Świerkocin, Krobielewo and Oksza. Towers were added to many of them in the 19th century.

A special church from among chessboard objects is the Evangelical church built in the years 1746–1748 in Zielona Góra. It is distinguished by its limiting outlines as well as its construction. Walls of poles and noggings form a beautiful chessboard outline. This construction has got no struts. However, its spatial rigidity and stability is guaranteed by the construction of two-storey inner galleries bound with the circumferential walls and the roof.

The state of the preservation of wooden churches in the Lubuskie Province is diverse. Nearly all of them still fulfill sacral functions. After World War II, they were adapted for Catholic temples which, in some cases, caused a necessity of reorganizing their interiors, too. Let us have a closer look at several of them.

The Church of the Visitation in Klępsk. The richest contents.

This temple was erected in the 14th century. From 1567 till 1945, it acted as an Evangelical parish church. Originally wooden, it was rebuilt in 1581. The construction of the northern and southern wall was changed from framework to chessboard. Owing to an dendrochronological analysis, it was possible to establish that the church was constructed in the years 1367–1377. In the light of the research, it was stated that only the western gable was not rebuilt and preserved its original character. Earlier, they thought that the eastern gable was maintained in its original condition, too, but wood dating binds it with further church rebuilding. The body of the main nave and the presbytery received some annexes.

On account of its unique Gothic-Renaissance décor, the post-Evangelical temple in Klępsk is a rare monument of sacral art, both in this region and in Poland. Full of highly valued works of art – painting, sculpture and craftsmanship – it plays a significant role in the material as well as spiritual dimension.

From among its priceless interior decoration, let us mention a late-Gothic triptych with a Madonna with Child, the polychromies of the structural ceiling with biblical themes from 1610–1613, the woodcarvings and paintings in the inner galleries, a baptismal font (1581), a pulpit (1614), a music choir, stalls and tombstones.

As I have already said, the church in Klępsk is an unusually valuable example of sacral architecture in

The wooden churches of the Lubuskie Province. Selected examples

the Lubuskie Province. However, its technical condition arouses some objections, mostly on account of many focuses of biological corrosion (insects, moulds). In the nearest future, it will be necessary to carry out an expertise for determining the degree of the technical wear of the entire construction. Then, a design of refurbishment and reinforcement will be prepared so that the great temple décor and construction can last for more hundreds of years.

The Church of Heavenly Mother, Queen of Poland in Radzików. Recently restored.

The church in Radzików was raised in 1712 in the chessboard construction. German subject literature sometimes mentions the 15th century. It is possible that a church already existed in this village at that time but certainly not in the same place. Such a hypothesis could be supported by the fact that a Gothic longcase altar, perhaps brought here from an older church, could be seen in the *new* church until the 1990s. Unfortunately, some priceless sculptures were stolen. Lately, however, a hope for regaining them appeared.

In the spring of 2009, the refurbishment of this temple began. About 45% of the corroded wood as well as the covering were exchanged, the roof truss was reinforced. The sacristy was pulled down which revealed the original form of the southern wall. The window and door woodwork was reconstructed. The tower was boarded, while its roof received an onion-shaped top with a brass sphere and a cross. The external cement and lime plasters were removed. New plasters, whose physical and mechanical features are similar to lime, were applied only in the spaces of the wooden framework. The wooden construction was preserved. Even from a distance, one can see the outline of the dark chessboard against the background of the light cream plasters. New benches, illumination and the pastel colours of the walls gave a new quality to this interior.

The church in Radzików is not the most valuable object of around sixty wooden churches in the Lubuskie Province. However, considering the poor technical condition of this object which may cause a building catastrophe, it was necessary to take urgent steps in order to save it. Following through on that, its old look was restored.

The Church of the Immaculate Conception in Witaszkowo. An object which recovered its original appearance.

The church in Witaszkowo was built in 1749 in the chessboard construction. This object was erected on the projection of a rectangle with a trilaterally closed presbyterial part. The compact body of this temple is covered with a pitched roof and a quadrilateral ave-bell. The original roofing was ceramic; after World War II, it was replaced with galvanized steel sheet. The chessboard construction was filled with bricks, the fields were plastered. The northern and southern wall were treated similarly. Between nine poles, there are four narrow windows. The whole is topped with profiled cornice. The trilateral eastern wall is symmetrically composed of eight poles. There is a window on the middle axis. The western wall, divided by eight poles, forms the front façade. Here, in the middle axis, there is a single-leaf door to the temple. All the poles are fastened together by short noggings, while the rigidity of the construction is guaranteed by braces located in the extreme fields.

Not so long ago, this object was described as a brick church. Its cement and lime plaster, called *sheepskin*, completely concealed the chessboard construction from the outside, while hard panel boards covered with wallpaper made the finishing of the internal walls.

The church in Witaszkowo is nothing special in this region. It is rather a typical representative of

this type of temples. Let me remind you, however, that it was considered as a middle-class, little, single-space brick church for a long time. Only recently, when the external plaster fell off as a result of the action of atmospheric conditions, the original chessboard construction came to light. The impermeable external plaster and the internal linings accelerated the process of the biological corrosion of this wooden construction. Quick refurbishment saved the temple from a disaster. The original appearance of the church was restored as well, both outside and inside.

It seems that the example of the church in Witaszkowo may be an indirect proof for the existence similar, unrecognized objects in the Lubuskie Province. Perhaps the list of its wooden churches will be extended.

The Church of Simon and Jude Thaddeus the Apostles in Kosieczyn. With reinforced construction.

The church in Kosieczyn was raised in the framework construction. For many years, there were arguments related to the date of implementation. Information included in prewar German literature, which suggested the year 1406, was disputable. Even the author of the so-called white charter prepared for the monument put down a question mark instead of the date of construction. However, in recent years, answers have been found. An dendrochronological analysis, commissioned by the Lubuskie Provincial Monument Restorer, produced some interesting results. The most probable date of constructing the temple is 1389; the turn of the 14th century was taken for granted. The roof truss was made in 1417 of wood from trees cut down between 1406 and 1416. The tower, which was previously dated to the 18th century, was built in 1431.

Over the span of hundreds of years, this construction was transformed and altered many times.

The biggest changes were introduced in the course of preparing the apparent vault. Fragments of truss beams were cut out in order to gain a space for this construction. It resulted in a loss of the rigidity of the truss. Stretching forces, which resulted from these modernizations, made the temple walls lean to the outside. The roof truss was seriously misshaped and deformed. In the mid-20th century, the walls were reinforced with steel channels, while the southern wall, which was leaning the most, was supported with obliquely installed steel double-T bars. These protections prevented further destruction but their appearance marred this beautiful building.

Such a manner of protecting the construction of the temple walls was treated as temporary. That is why an original design of reinforcing and stiffening the roof construction has been prepared recently. A system of steel lines hung on collar beams and rafters with cut-off ends of truss beams efficiently eliminated the causes of wall and roof misshaping. One of its advantages is the fact that it cannot be seen from the outside. The temporary steel supports were removed.

Restoration works in the church in Kosieczyn finished this year. Another historic wooden church will be presented to the inhabitants. Changed, restored, with regained elements of its old contents, certainly more beautiful and more genuine.

The wooden churches of the Lubuskie Province form a group of objects with strong historical, artistic and scientific values. Fast intensification of research concerning this group of monuments is a necessity. All the abovementioned examples prove that many of about sixty historic wooden churches located in this province are in danger of a building catastrophe. From outside, they look presentable. Whitewashed walls and preserved dark wood make the impression that their technical condition is very good. However, the described examples show that

it is not true. The renovation of the interiors of these temples, the restoration of their contents, sculptures, paintings, polychromies will be possible provided that suitable durability of the constructions of these churches is secured.

The duration of wooden churches in the Lubuskie Province, their architecture (form), construction (material substance) and unchangeable functions (exploitation) is the guarantee of the imperishability of the spirit which has been hiding in these temples for ages.